

Małgorzata Całka

**CZYTELNICTWO I MODELE ODBIORU LITERATURY ŁAGROWEJ
W ŚRODOWISKU MŁODZIEŻY W LATACH 1997 i 2001
BADANIA PORÓWNAWCZE**

Przeprowadzone w końcu lat dziewięćdziesiątych wśród młodzieży szkolnej i osób dorosłych autorskie badania ankietowe¹ pozwoliły sformułować wniosek, że wartość literatury łagrowej jest uznawana, lecz nie odczuwana. Prawidłowość ta współistniała z jednocześnie obserwowanym stopniowym odchodzeniem twórczości o łagrach w cień zainteresowań czytelniczych, proporcjonalnie do wydłużania się okresu dzielącego nas od upadku totalitaryzmu sowieckiego. W podjętych wówczas badaniach wyraźnie zaznaczyła się tendencja do jednorazowej lektury i krótkotrwałego zainteresowania na zasadzie: „coś na ten temat trzeba wiedzieć”. Wśród przyczyn takiego zjawiska udało się wyodrębnić kilka istotnych czynników wpływających na osłabienie motywacji czytelniczych w odniesieniu do twórczości łagrowej, m. in. charakter samej literatury (przerażająca wizja świata i stosunków międzyludzkich, przygnębiająca atmosfera): „Opisane są tam interesujące fakty, ale jest to literatura zbyt drastyczna i mroczna” (uczennica); „[...] moja najlepsza przyjaciółka z LO stwierdziła, że nie mam serca, kiedy powiedziałam jej, że ta literatura niezmiernie mnie fascynuje, lubię ją czytać”, dalej konkurencję środków masowego przekazu: „Preferuję filmy dokumentalne o tej tematyce” (uczennica); „[...] dość dużo wiem o łagrach z różnych reportaży telewizyjnych” (studentka, lat 22) oraz wyciszenie emocji towarzyszących powojennemu odkrywaniu prawdy o łagrach: „[...] młodzież nie chce czytać [...]. Minęło zbyt dużo czasu od tamtych wydarzeń” (studentka, lat 24). Uzyskane wyniki badań zrodziły przypuszczenia, że literatura łagrowa utrwali się z czasem w świadomości czytelników, zwłaszcza młodych, jako kolejna lektura szkolna

¹ Badania objęły wówczas zarówno młodzież, jak i osoby dorosłe. Dla każdej z grup opracowano oddzielną wersję ankiety: M. Całka, *Literatura łagrowa w Polsce – jej znajomość i popularność w świetle badań własnych*, praca magisterska, maszynopis, Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej, Łódź 1997.

i w takiej perspektywie będzie odbierana – poddana pewnym schematom i włączona w nurt literatury wojennej. Weryfikacji tych założeń służy niniejszy artykuł, prezentujący wyniki najnowszych badań w zakresie czytelnictwa literatury łagrowej wśród młodzieży na tle dotychczasowego stanu wiedzy na ten temat. Stanowi także próbę uchwycenia zasadniczych czynników decydujących o odbiorze twórczości łagrowej.

W grupie respondentów badanych w 1997 r. znaleźli się uczniowie klas czwartych IV Liceum Ogólnokształcącego w Kaliszu oraz studenci pierwszego roku Bibliotekoznawstwa i Informatyki Uniwersytetu Łódzkiego, łącznie 70 osób. Grupę drugą, badaną w 2001 r., stanowili jedynie studenci pierwszego roku Bibliotekoznawstwa i Informatyki – 25 osób. Pierwotnie ankieta, na podstawie której zebrano materiał do niniejszego artykułu, adresowana była wyłącznie do młodzieży szkolnej. Z uwagi na trudności wynikające z organizacji badań status ucznia rozciągnięto na absolwentów szkół średnich – studentów, w odniesieniu do których użyto również określenia: uczeń. Takie rozwiązanie zostało przyjęte z uwagi na konieczność ujednoczenia wniosków. Uzasadnia je także krótki okres, jaki upłynął od ukończenia przez badanych studentów szkoły średniej.

W obu grupach przeważały dziewczęta, odpowiednio dla badanych grup przewaga ta kształtowała się w granicach: 60 i 80%. W pierwszej fazie – w 1997 r. – ankietę przeprowadzono podczas lekcji historii i zajęć akademickich, obliwując tym samym do udziału w badaniach. W fazie drugiej respondenci sami podejmowali decyzję o udziale w ankiecie. W wyniku takiej organizacji badań z rozdanych 70 ankiet powróciło zaledwie 25. Ujawnił się w ten sposób stosunek do samych badań, jak i problematyki łagrowej.

W zakresie znajomości utworów łagrowych wśród uczniów klas maturalnych i absolwentów nastąpiły, w porównaniu z poprzednimi badaniami, pewne korzystne zmiany. W 1997 r. wśród tytułów pojawiał się najczęściej *Inny świat* Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (90%), a po nim *Jeden dzień Iwana Denisowicza* (11%) i *Archipelag GULag* Aleksandra Sołżenicyna (7%) oraz *W trzydziestym nas matko na Sybir zesłali...* (9%). *Opowiadania kołymskie* Wałłama Szalamowa (2%) i *Zsyłka* Marii Łęczyckiej (2%) zamykały wówczas listę znanych utworów. Najnowsze badania wykazały, iż lista ta uległa rozszerzeniu o nowe, nie wymieniane wcześniej przez młodzież, utwory: Józefa Czapskiego *Na nieludzkiej ziemi* i *Wspomnienia starobielskie*, Beaty Obertyńskiej *W domu niewoli*, Ewy Berberysz *Głos z Gulagu*, Waltera Ciszka i Daniela Flaherty *Z Bogiem w Rosji*, Wandy Ossowskiej *Przeżyłam*, kosztem takich pozycji, jak *Opowiadania kołymskie* Szalamowa i *Zsyłka* Łęczyckiej. W 2001 r. do najbardziej znanych należały w kolejności: *Inny świat* (88%), *Archipelag GULag* (27%), *Jeden dzień Iwana Denisowicza* (13%), na pozostałe utwory wskazywały pojedyncze osoby. Podobnie jak w latach poprzednich, blisko 90% ankietowanych maturzystów po raz pierwszy sięgnęło po utwory łagrowe

na skutek szkolnego przymusu, nie wykazując, w zdecydowanej większości, na tyle silnego zainteresowania, aby podjąć lekturę kolejnych pozycji.

Coraz rzadziej uczniowie sięgają po inne utwory niż te, których przeczytanie wymusza nauka szkolna. W 1997 r. 34% ankietowanych uczniów potwierdziło próbę podjęcia poszukiwań utworów o łagrach spoza szkolnego kanonu, cztery lata później zaledwie 16%. Mimo uznawanej wartości literatury łagrowej i eksponowania jej faktograficznych walorów młodzież niechętnie powraca do utworów z tego kręgu tematycznego. Nie traktuje też utworów o łagrach jako pozycji zasługujących na szczególną uwagę czy wymagających większego zainteresowania wśród innych książek z kanonu lektur szkolnych. Wśród przyczyn braku motywacji do ponownego podejmowania lektury utworów o łagrach w pierwszej fazie badań pojawiały się wypowiedzi świadczące o tym, że wyraźną konkurencją dla problematyki łagrowej w literaturze stanowią środki masowego przekazu: filmy dokumentalne, reportaże telewizyjne. Ostatnie badania zasygnalizowały, że trudno jednoznacznie wśród czynników osłabiających motywację czytelniczą w zakresie literatury łagrowej sytuować media. Zdarzają się bowiem czytelnicy, którzy chętniej sięgają po książkę dającą – ich zdaniem – możliwość pełniejszego odbioru prezentowanych treści niż telewizja: „[...] dopiero po przeczytaniu *Innego świata* zdałam sobie sprawę z tego, co ci ludzie tam przeżyli, jak wyglądał każdy ich dzień. Film, nawet dokumentalny tego nam nie daje, gdyż w każdej chwili możemy go wyłączyć i zająć się czymś innym, ale czytając książkę utożsamiamy się niejako z bohaterem i jego przeżycia stają się naszymi” (uczennica), „Ciekawe są przeżycia tych ludzi, sytuacje, w jakich się znaleźli, jak się zachowali; przede wszystkim uczą one [utwory o łagrach – przyp. M. C.] poniekąd stosunku do bohaterów książek [to] powoduje uświadomienie sobie ogromnych tragedii, [co] jest nieco trudniejsze [niż], gdy słyszymy np. tyłu więzionych, tyłu zabitych, po lekturze jakby wzrasta świadomość rozmiarów tych wydarzeń” (uczennica). Do jednostkowych należą ankiety, w których respondenci odpowiadali, że podjęli lekturę utworów o tematyce łagrowej, kierując się własnymi zainteresowaniami, wybiegającymi poza ramy narzucone przez naukę szkolną, wykazując w tym wypadku najczęściej zainteresowanie historią.

Zarówno w pierwszej, jak i drugiej fazie badań uczniowie powszechnie uznali wartość literatury łagrowej twierdząc, że słusznie znajduje się na liście lektur szkolnych. Wydobywali przy tym najbardziej istotne – ich zdaniem – walory poznawcze oraz zwracali uwagę na takie kwestie, jak:

1. Wpływ cierpienia na zachowania i osobowość oraz relatywizm moralny w sytuacjach ekstremalnych, opis warunków życia, sposoby przetrwania: „[...] dowiedziałam się, do czego zdolny jest człowiek, by ratować siebie i swoją rodzinę” (uczennica, 1997); Poruszają [utwory o łagrach – przyp.

M. C.] problemy natury ludzkiej i wizerunki postaw ludzkich w sytuacji zniewolenia (uczeń, 2001).

2. Walka o godność: „Wrażenia były mieszane: z jednej strony uczucie odrażających warunków bytowania [...] w łagrach, sposobu zachowania się władz więziennych, z drugiej strony podziw dla osób próbujących godnie egzystować i pogarda dla zdrajców więziennych” (uczeń, 2001).

3. Motywy działania oprawców, mechanizmy działania partyjnego, schemat represji: „Ciekawe jest, w jaki sposób człowiek, który swoje zachowanie uzasadnia ideologią, upodabnia się do zwierzęcia” (uczeń, 1997); „Szczególnie interesują mnie motywy, jakie kierują oprawcami w ich działaniach” (uczeń, 1997); „Zastanawiałam się, jak to możliwe, by ludzie byli zdolni zrobić coś takiego innym ludziom. Okrucieństwo, jakim potrafi wykazać się człowiek, jest zdumiewające. Jednocześnie podziwiałam wytrzymałość osób, które zostały wywiezione” (uczennica, 2001).

Uczniom ankietowanym w 1997 r. towarzyszyło w trakcie lektury niedowierzanie ściśle związane z uczuciem przerażenia, czego w mniejszym stopniu doświadczają ich młodszy koledzy. Silne eksponowanie problemów cierpienia i okrucieństwa stanowi znamienne cechę pierwszej fazy badań. W wypowiedziach czytelników ankietowanych w 2001 r. zaznacza się zmiana stosunku wobec represji i prześladowań. Zwracają oni uwagę raczej na postawę wobec cierpienia niż na samo okrucieństwo. Jednocześnie pomijają kwestie patriotyzmu i martyrologii. Uczniowie badani w 1997 r. podkreślali znaczenie utworów łagrowych jako świadectwa martyrologii: „Łagry są częścią historii naszego narodu, groźbą, ostrzeżeniem” (uczeń); „Utwory o łagrach słusznie znajdują się na liście lektur szkolnych, gdyż ukazują stosunek Rosjan do innych narodowości” (uczennica). Zaś ich młodszy koledzy koncentrują się na wymiarze historycznym twórczości łagrowej, mniej eksponując traumatyczne doświadczenia samych Polaków. Ponadto podchodzą do prezentowanych problemów mniej emocjonalnie. Używają pojęć o słabszym zabarwieniu uczuciowym niż grupa badana wcześniej. Swoje wrażenia z lektury określają chętnie za pomocą takich wyrazów, jak: niesmak, wzruszenie, zaduma. Rzadziej pojawiają się w ich wypowiedziach określenia: wstrząs, szok, przerażenie, często obecne w ankietach przeprowadzonych w 1997 r.

Obie grupy badanych wskazują na literaturę łagrową jako świadectwo czasów minionych i dokument historyczny. Jest to zasadniczy element oceny wartości literatury łagrowej, widoczny w wielu ankietach: „Poznajemy prawdę o naszym sprzymierzeńcu podczas II wojny światowej” (uczeń, 1997); [...] dzięki temu możemy poznać prawdę [...], przeczytać autentyczne relacje z tego okresu” (uczennica, 1997); „[...] pozwalają nam poznać prawdziwą historię” (uczennica, 1997); „[...] mamy możliwość poznać historię jak również losy jednostek, którym przyszło żyć w owych czasach [...]” (uczennica, 2001); „Przede wszystkim ważna była dla mnie wartość historyczna – opis praw-

dziwowych faktów i wrażeń bohaterów. Ukazanie ich życia” (uczennica, 2001). Aspekt historyczny przeplata się w refleksjach nad twórczością łagrową z próbą zrozumienia tragedii wojny i totalitaryzmu. Młodym czytelnikom towarzyszy przekonanie, że pamięć o wydarzeniach wojennych, losach więźniów i zesłańców powinna niezmiennie trwać w świadomości kolejnych pokoleń jako zabezpieczenie przed podobnymi doświadczeniami: „Uważam, że to, co kiedyś miało miejsce w łagrach, powinno być przedstawione wszystkim ludziom. Nie można zapomnieć o tych zbrodniach” (uczeń, 1997); „Były to okrutne czasy mordów niewinnych ludzi, o tym trzeba mówić, aby się nigdy nie powtórzyło” (uczeń, 1997) „[...] są przestrożą dla ludzi współczesnych” (uczennica, 2001), „[...] przedstawiają tragedię tamtych lat, o których powinniśmy pamiętać” (uczennica, 2001).

Stosunek młodzieży do literatury łagrowej jako źródła historycznego określony jest przez pewną elastyczność odbioru, którego nie determinuje ciężar politycznych i społecznych doświadczeń. Na łagry patrzą jak na zamierzczłą przeszłość, której doświadczyli dziadkowie. Widzą w niej kolejny rozdział historii, którą należy „oswoić”, przyjąć i z której trzeba wyciągnąć stosowne wnioski. W odróżnieniu od pokolenia rodziców i dziadków nie traktują jej rozrachunkowo. Ma ona dla nich wymiar ściśle poznawczy, stąd ujmowana jest jako czynnik kształtujący światopogląd, jako dokument historyczny będący apelem o lepszy świat. Ten mocno eksponowany poznawczy walor literatury łagrowej kształtuje stosunek do tematyki łagrowej, nie przysłania jednak całkowicie pozostałych warstw znaczeniowych. Młodzi czytelnicy, zwracając uwagę na uwarunkowania historyczne i przesłanie moralne utworów łagrowych, niekiedy także wymiar ideowy, wydobywają jednocześnie przeżycia i doświadczenia więźniów – „Przede wszystkim ważna była dla mnie wartość historyczna – opis prawdziwych faktów i wrażeń bohaterów. Ukazanie ich życia. Wstrząsający materiał” – napisała jedna z uczennic po lekturze *Innego świata*; „Słusznie są lekturami, ponieważ przedstawiają obraz życia w niewoli ludzi zesłanych do łagrów, często niewinnych. Wiąże się to z historią, a przecież winniśmy znać historię nawet tę najokrutniejszą – stwierdziła inna. Uznanie wartości historycznej utworów łagrowych pozostaje jednak w pewnej sprzeczności z preferowanymi odmianami gatunkowymi twórczości łagrowej. Wielu respondentów tematykę łagrową najchętniej widzi w postaci zbeletryzowanej – „W formie zbeletryzowanej – może być cenną i interesującą lekturą. Gdy jednak ujmuje fakty zbyt szczegółowo, przyjmuje postać dokumentu nudnego dla przeciętnego czytelnika” (uczennica, 1997). Tendencja ta sygnalizuje pewną skłonność do odsuwania ciężaru nagromadzonych drastycznych faktów, podkreślaną niejednokrotnie przez badaczy literatury².

² A. K. Waśkiewicz, *Paradygmat łagru*, „Kresy Literackie” 1992, nr 4; I. Sariusz-

Wśród kategorii określających recepcję literatury łagrowej zaznacza się związek między zainteresowaniem literaturą łagrową i wojenną, zwłaszcza zaś obozową (łagrową). Uczniowie często odwołują się do podobieństwa opisywanych doświadczeń w literaturze o sowieckich i hitlerowskich obozach. Niemal zawsze ujmując tę problematykę w szerszym kontekście historycznym, obejmującym okres II wojny światowej i zwracając uwagę na mechanizmy działania partyjnego, czy szerzej całego systemu totalitarnego. Pytani o wrażenia z lektury utworów o łagrach odpowiadają:

– „Dzięki nim mogłem dowiedzieć się wiele na temat rzeczywistości łagrowej, o odmienności stosunków panujących w łagrze a świecie zewnętrznym, mogłem też porównać rzeczywistość łagrową z obozową” (uczeń, 1997).

– „Bardzo mnie zszokowała książka *Inny świat*, gdyż nie miałam świadomości jak byli traktowani ludzie podczas II wojny światowej” (uczennica, 1997).

– „Podobnie jak po przeczytaniu książek dotyczących eksterminacji Żydów, reżimu hitlerowskiego” (uczennica, 2001).

– „Treść zbliżona do utworów łagrowych, te same przeżycia tylko w mniejszym stopniu” (uczennica, 2001).

W wypowiedziach uczniów w obu badanych grupach dają się zauważyć pewne typowe tendencje w odbiorze literatury łagrowej. Model odbioru osadzony jest w kontekście okrutnych doświadczeń więźniów i zesłańców. Dotyczy to przede wszystkim sposobu analizy postaw w sytuacjach ekstremalnego cierpienia i relacji kat–oprawca. Respondenci podkreślają z jednej strony niewyobrażalne okrucieństwo, używając sformułowań typu „do czego zdolny jest człowiek”, z drugiej zaś podziwiają wytrzymałość więźniów i walkę o godność. Podejmują przy tym próbę określenia i zrozumienia kondycji moralnej współczesnego człowieka: „Byłam wstrząśnięta faktem, że ludzie mogą takie rzeczy zrobić drugiemu człowiekowi” (uczennica, 1997), „Podejmują problematykę zachowań ludzkich, psychiki człowieka w takich warunkach. Ukazują walkę o zachowanie człowieczeństwa bądź rezygnację z niego” (uczennica, 1997), „Pierwszym wrażeniem był przede wszystkim podziw dla tych ludzi, którzy przeżyli ten okres (uczeń, 1997), „Literatura łagrowa ma to do siebie, że przedstawia rzeczywisty obraz egzystencji więźniów i ich oprawców. Dla mnie był to wstrząs – co tam się działo, ale cieszę się, że przeczytałam tę lekturę, gdyż dało mi to pewien obraz, jak życie może być ciężkie i do czego zdolny jest człowiek w warunkach ekstremalnych” (uczennica, 2001). Wydobywana przez młodych czytelników warstwa psychologiczna utworów łagrowych ulega łatwo pewnym uproszczeniom ze względu na silną wymowę jednostkowych doświadczeń niemożliwych do całościowego i pełnego zrozumienia. Po pierwsze, decyduje o tym intymność cierpienia

– Skąpska, *Wartłama Szalamowa opowieść o strefach zapomnienia*, „Znak” 1993, nr 3.

każdego z więźniów, po drugie, ograniczona znajomość wśród badanych zasad działania władzy sowieckiej. Młodzi czytelnicy zdają się zapominać, iż autorzy utworów łagrowych sami doświadczyli opisywanych prześladowań. Ten fakt pozostaje jakby na marginesie ich uwagi, z rzadka przywoływany, z reguły pomijany bądź zapomniany.

Porównanie wyników badań uzyskanych w grupach badanych w latach 1997 i 2001 pozwala odpowiedzieć na pytanie, czy i jak zmienia się wraz z upływem czasu stosunek do literatury łagrowej. Niemal wszyscy ankietowani uczniowie uznali, że utwory łagrowe słusznie znajdują się na liście lektur szkolnych, wskazując na potrzebę ukazania prawdy o władzy sowieckiej, chęć poznania historii narodu polskiego oraz interesujący charakter utworów. Przy czym w 1997 r. wielu z nich wyrażało niechętny stosunek do tej twórczości, budzącej silne emocje i przeżycia, ponadto trudnej w odbiorze z uwagi na przygniatający ciężar opisywanego okrucieństwa: „Byłam przerażona, zła, wściekła, bezsilna, wstrząśnięta. Więcej tego nie wezmę do ręki” – takimi refleksjami dzieliła się jedna z uczennic. W najnowszych badaniach uczniowie zwracali uwagę na konieczność znajomości literatury łagrowej jako cennego źródła informacji o ważnym rozdziale historii i podkreślali jej faktograficzną wartość oraz znaczenie w uzupełnianiu wiadomości uzyskanych na lekcjach historii. Przyjmowali przy tym raczej postawę poznawczą niż emocjonalną: „Są istotnym elementem pogłębiania wiedzy o tamtych czasach” (uczennica), „Często jest to jedyne źródło, z którego uczniowie dowiadują się o łagrach i warunkach w nich panujących. A o tym trzeba uczyć” (uczennica). W odróżnieniu od starszych kolegów zdecydowanie rzadziej tłumaczyli brak bliższego zainteresowania tą problematyką w literaturze względami natury psychologicznej. Wyraźne były natomiast głosy, obecne także we wcześniejszych badaniach, uzasadniające pogląd, że przeczytanie jednej, względnie dwu pozycji, daje wystarczającą wiedzę na ten temat. Opinie te pojawiają się najczęściej w sytuacji, gdy na liście przeczytanych książek znajdują się takie utwory jak: *Inny świat* Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i *Archipelag GULag* Aleksandra Sołżenicyna.

Mimo zaznaczających się zmian w odbiorze i stosunku do literatury łagrowej funkcjonuje ona niezmiennie w świadomości młodych czytelników jako ważny dokument historyczny, który ciągle przypomina o okrucieństwie II wojny światowej. Wraz z upływem czasu zmienia się jednak jego wymowa i wymiar poznawczy. Dziś, gdy w podręcznikach historii obecne są wiadomości o sowieckich obozach, traktowana jest jako uzupełnienie wiedzy zdobytej na lekcjach historii. Cztery lata temu młodzież traktowała ją jako ważne, niemal zasadnicze, źródło informacji o łagrach, podobnie jak inne utwory o tematyce wojennej. Obecnie odbierana jest z nieco mniejszym zaangażowaniem emocjonalnym. Wciąż utrzymuje się dla niej aprobatą jako lektury szkolnej, przy jednostkowych głosach negujących. Na pytanie

o przyszłość literatury łagrowej w realiach nauki szkolnej należy odpowiedzieć, że będzie ona określona nie tylko przez zmieniające się programy nauczania i formy pracy z uczniem, ale także ogólne przemiany społeczne determinujące stosunek do własnej historii i tożsamości narodowej. Określi ją także moralna postawa wobec zła i cierpienia kolejnego pokolenia.

Małgorzata Całka

**BOOK READING AND MODELS OF RECEPTION OF LAGIER LITERATURE
IN THE ENVIRONMENT OF YOUNG PEOPLE IN 1997 AND 2001.
COMPARATIVE STUDIES**

In the article there are presented the most important factors effecting the reception of Lagier Literature (about Soviet camps).

Surveys carried out in 1997 and 2001 are the basis of analysis.

The secondary school students taking part in the surveys focus mainly on historic /cognitive/ value and psychological aspects of Lagier Literature such as the influence of suffering on prisoners' behaviour, moral relativism, and fighting for dignity.

The authors they most often refer to are Gustaw Herling-Grudziński and Aleksander Solzenicyn.